

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ «ПОВЕРНЕННЯ КРИМУ»¹

У статті визначено суть та особливості етнонаціонального дискурсу Російської Федерації в АРК як механізму реалізації політичної стратегії «повернення Криму». Встановлено, що його основи кореспондуються з ідеологією російського імперського націоналізму як поєднання націоналізму та імперської свідомості. Обґрунтовано, що суть етнополітичних механізмів реалізації стратегії діяльності російського націоналізму в АРК залишалася незмінною упродовж 1991-2014 рр. та зводилася до втримання максимальної напруги у відносинах між росіянами, кримськими татарами та українцями півострова, загострюючи на рівні кожної етнонаціональної громади її державницькі інтереси та ідентичності.

Ключові слова: етнонаціональний дискурс, політична стратегія, Україна, Автономна Республіка Крим, Російська Федерація, «повернення Криму», етнічні громади Криму.

87

Этнонациональный дискурс Российской Федерации в Автономной Республике Крым как механизм реализации политической стратегии «возвращения Крыма»

В статье определена суть и особенности этнонационального дискурса Российской Федерации в АРК как механизма реализации политической стратегии «возвращения Крыма». Установлено, что его основания корреспондируются с идеологией российского имперского национализма как сочетания национализма и имперского сознания. Обосновано, что суть этнополитических механизмов реализации стратегии деятельности русского национализма в АРК оставалась неизменной на протяжении 1991–2014 гг. и сводилась к удержанию максимального напряжения в отношениях между русскими, крымскими татарами и украинском полуострова, заостря на уровне каждой

¹ Для цитування: Ротар Н. Етнонаціональний дискурс Російської Федерації в Автономній Республіці Крим як механізм реалізації політичної стратегії «повернення Криму» // Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: збірка наукових праць. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017. Том 5. С. 87-99.

етнонаціональної общини її державні інтереси та ідентичності.

Ключеві слова: етнонаціональний дискурс, політична стратегія, Україна, Автономна Республіка Крим, Росія, «возвращение Крыма», етнічні общини Криму.

Ethnonational discourse of the Russian Federation in the autonomous Republic of Crimea as the mechanism of implementation of the political strategy “Return of the Crimea”

The article defines the essence and features of the ethno-national discourse of the Russian Federation in the ARC as a mechanism for implementing the political strategy of “the return of the Crimea”. It is established that its grounds correspond with the ideology of Russian imperial nationalism as a combination of nationalism and imperial consciousness. It is substantiated that the essence of ethnopolitical mechanisms for the implementation of the strategy of the activities of Russian nationalism in the Autonomous Republic of Crimea remained unchanged during 1991-2014. and was reduced to retaining the maximum tension in the relationship between Russian, Crimean Tatars and the Ukrainian peninsula, sharpening at the level of each ethno-national community its state interests and identities.

Keywords: ethno-national discourse, political strategy, Ukraine, Autonomous Republic of Crimea, Russia, “return of the Crimea”, ethnic communities of the Crimea.

З початком трансформаційних процесів в Україні, поряд із докорінними змінами в інституційному дизайні політичної системи, концептуальних змін зазнала й модель етнополітичних відносин, сформована в радянський період. Проте, до сьогодні політична риторика еліти щодо управління етнонаціональними процесами так і не набула цілісних імперативів. Як і раніше, в політичному порядку денному з питань етнонаціонального розвитку домінують ситуативний популізм і тактичний прагматизм, позбавлені осмисленої ідеологічної основи. Це породжує з одного боку, популярність технічно нейтральних термінів (оптимізація, ефективність, досконалість), з іншого – призводить до неможливості вийти на рівень інтеграції громадянського й політичного інтересу у сфері етнополітичних відносин. Постійне відтворення наукового інтересу до дослідження етнонаціональних процесів свідчить про те, що до сьогодні для України

залишається актуальною проблема пошуку та вироблення адекватних механізмів розвитку етнополітичних процесів, які на концептуальному рівні були б систематизовані в межах державної стратегії етнонаціональної політики та були б здатні протистояти зовнішнім загрозам українській державності.

У даному дослідженні, метою якого є визначення суті етнонаціонального дискурсу Російської федерації в АРК як механізму реалізації політичної стратегії «повернення Криму», поняття російський націоналізм використовується в смислах, закладених Емілем Паїним («імперський націоналізм» як поєднання націоналізму та імперської свідомості [1; 2]) та операціоналізованих колективом норвезьких дослідників під керівництвом Хельге Блаккісурда [3]. Можливість використання категорії «імперський націоналізм» стосовно російського націоналізму в Криму підтверджується й зрізом масової свідомості росіян, серед яких тільки 16 % вважають, що кордони України як незалежної держави повинні бути такими, якими були у 1991 р., на момент руйнування СРСР; 30 % дотримуються думки, що Україна може бути незалежною в кордонах 1991 р., але без Криму; 15 % – без Криму та Донбасу; 11 % росіян переконані, що тільки західна Україна має утворювати незалежну Україну, а 11 % стверджують, що жодна частина України не може мати незалежності (тобто заперечують можливість існування України як незалежної країни) [4].

Сутність політичної складової стратегії діяльності російського імперського націоналізму в Криму полягала у створенні на основі російської національної меншини (за статусом) самостійного етносоціального організму з претензією на власне державно-територіальне утворення. Саме тому етнонаціональні механізми інтеграції російського імперського націоналізму в політичний простір АРК набували особливої ваги для Російської Федерації.

Використання етнонаціональних механізмів інтеграції російського імперського націоналізму в політичний простір АРК у період 1989 – 1991 рр. супроводжувалося позиціонуванням регіональних національно-етнічних суб'єктів етнополітичних процесів. Вже на вересневих мітингах 1992 р. у Сімферополі були чітко артикульовані інтереси проросійської частини населення півострова – «Не віддамо Крим татарам та українцям!», «Крим завжди був російським!» «Татари самі просилися до складу Росії!», «Повернути Крим Росії!», що мали чітку антикримсько-татарську та антиукраїнську спрямованість

(«Рухівці – фашисти та націоналісти!», «Татари їдуть на тепле місце, для них треба ввести візовий режим», «Не віддамо Крим татарам та українцям!») та супроводжувалися спробами спалити українській та кримськотатарській прапори [5]. На одному з них, голова Республіканського руху Криму Ю. Мешков, обґрунтовуючи свою ідею незалежної республіки Крим у складі СРСР, послуговувався класичною ідеологією російського імперського націоналізму «Крим у складі СРСР, навіть якщо в СРСР залишиться тільки Росія» [5]. Важливим аспектом дискурсу Ю. Мешкова та його прихильників, який постійно транслявався у комунікативному просторі Криму, було наділення українських та кримськотатарських опонентів рисами «Не наших» [6], що потенційно могли бути перетворені на риси «Ворога» у будь-який потрібний момент.

90

У весь досліджуваний період ідея «повернення Криму» до Російської Федерації була з різним рівнем інтенсивності лейтмотивом діяльності російської національної меншини Криму. Однак з початком масового повернення кримських татар на територію АРК, політична стратегія російського імперського націоналізму, яка до того формувалася на поліетнічній основі, поступово набувала ознак альтернативності російської (позиціонованої як поліетнічної [7]) та кримськотатарської (позиціонованої як моноетнічної) етнічності, що вимагало визначення суті та змісту позиції українців / української держави та кримських татар до ідей російського імперського націоналізму в частині «повернення Криму».

Вітаючи незалежність України, члени Меджлісу висловили сподівання, що у демократичній державі, якою позиціонує себе українська держава, поважатимуть «всі права людини і права народів на своїй території, включаючи право на самовизначення кримськотатарського народу» [8].

У найбільш загальних рисах позиція Кримських татар зводилася до таких вимог: (1) визнання прав кримськотатарського народу на самовизначення на своїй історичній батьківщині – у Криму та надання йому статусу «національно-територіального державного утворення»; (2) дотримання політичних, економічних, культурних та інших законних прав усіх жителів Криму, незважаючи на їх національну приналежність; (3) створення умов для повернення в Крим кримськотатарського народу та громадян, депортовані з Криму за національною ознакою; (4) визнання існуючих територіальних кордонів

між Україною та Росією; (5) визнання неправомірності визначення державного статусу Криму попри волю кримськотатарського народу шляхом проведення референдуму [9] та вкладалася в оприлюднену ідею М. Джемілевим: «Зараз ми потрібні українцям, а українці нам» [10].

Отже, ідеологічно кримські татари прагнули ухвалювати рішення, що визначатимуть розвиток інших етнічних та національних груп Криму та кримського півострова загалом. Визнаючи наявність власних політичних інтересів в українців та росіян, що суттєво відрізняються від їхніх інтересів, кримські татари не визнавали права виборювати ці інтереси, якщо вони суперечать інтересам татар. Навіть попри те, що у кримських татар завжди було більше спільних позицій з українською громадою Криму, ніж російською, показники індексу толерантності за 100-бальною шкалою (100 балів – найвищий ступінь толерантності) у 1990-х рр. засвідчили, що толерантність кримських татар стосовно росіян була достатньо низкою і становила 46 балів, а стосовно українців – ще нижчою (44 бали). Толерантність у зворотному напрямі була дещо нижчою та становила у росіян стосовно татар 41 бал, в українців – 32 бали [11, с. 78]. Високий конфліктний потенціал міжетнічних взаємин зберігався і в подальшому. Так за оцінками кримчан, найбільш імовірним було виникнення конфліктів між росіянами і кримськими татарами (30,1 %), між слов'янами і кримськими татарами (28,9 %), між населенням і державними структурами (16,9 %), між Російською Федерацією і Україною (11,4 %) [12]. На нашу думку, високий рівень конфліктогенності в системі міжетнічних відносин, особливо між росіянами та кримськими татарами, підтримувався російським імперським націоналізмом, особливо після 1995 р., коли почався реверс Криму в політичний простір України.

У цих умовах, особливо у період 1991–1995 рр., важливою була чітка та виважена позиція української держави, що за смислами та суттю мала упізнаватися масовою політичною свідомістю як опозиційна російському імперському націоналізму. Її формування відбувалося достатньо повільно та суперечливо. Так, В. Чорновіл, оцінюючи перспективи утворення на території України різного роду автономій, наголошував, що «територіально-державні або національно-державні утворення в Україні не мають під собою ніякого реального ґрунту» [13]. Саме такі утворення будуть постійним джерелом напруги та конфліктів між представниками різних народів, що проживатимуть

на територіях таких автономій. Створення будь-якої національно-культурної автономії, орієнтованої на одну національну меншину неминуче викликатиме невдоволення усіх інших етнічних та національних груп, що проживають на цих територіях.

У заявах Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, оприлюднених у 1991 р. дії російського націоналізму в Криму оцінювалися як «спроби посіяти занепокоєння громадян російської та іншої національностей» [14], залякування політичним та економічним хаосом внаслідок «самоізоляції» України, загрозою насильницької українізації та «повзучої українізації». Вже тоді російська стратегія «політичного опанування» Криму тактично була зорієнтована на різні цільові групи: пенсіонерів страхали злиденним життям, вчителів російської словесності – втратою роботи, робітників – масовим безробіттям через непостачання російської сировини [14].

92

—

Питання упередження поширення проросійських настроїв на території Криму були предметом обговорень на пленарних засіданнях Верховної Ради України. Зокрема, у дискусії щодо Декларації прав національностей, участь у якій брали І. Плющ, Д. Павличко, І. Македонський, В. Гриньов та Ф. Свідерський, була сформована державницька позиція, згідно якої національно-адміністративні одиниці визнавалися як небезпека українській державності: «Що таке сьогодні Крим? Це територіальне формування. Ми казали про двомовність в Криму. Якщо ми приймемо цю Декларацію з таким формулюванням – національні адміністративно-територіальні одиниці, то Крим вилучається із цього. Тому що Крим не національно-територіальне формування, а територіальне формування. ... Це дуже небезпечно, якщо ми приймаємо в такому вигляді» [15]. У невдовзі, в ухваленій Декларації прав національностей України була використана категорія «адміністративно-територіальна одиниця» [16].

Під час зустрічі Л. Кравчука з представниками Меджлісу, майбутній перший президент України наголосив на неможливості обговорення питання надання Меджлісу статусу вищого представницького органу кримських татар, оскільки це «паралельна структура влади». Проте, через політичне протистояння українського політичного центру і Криму останній отримав фактично державний статус, хоча спочатку йшлося лише про економічну незалежність. Зволікання центру з реформуванням декоративної системи Рад призвели до зароджен-

ня ідеї регіоналізації України і спроб її конституційного закріплення. Центр постав перед штучною дилемою: або зміцнення держави, що спрощено розуміється перш за все як створення жорсткої виконавчої вертикалі, або вимушеною демократизацією, що в даному контексті набуває форми децентралізації влади. Зрештою це призвело до того, що кримська влада гостро реагувала на будь-яку присутність України в Криму, прагнучи засвідчити, що Крим і Україна не мають майже нічого спільного.

Кримські татари вели перемовини й з офіційною російською стороною. Так, на зустрічі Голови Меджлісу М. Джемілева з радником Президента Російської Федерації Г. Старовойтовою йшлося про імовірність визнання Верховною Радою Росії Курултаю та Меджлісу «як законних представників кримськотатарського народу» [17], що фактично суперечило позиції української влади, та про російське фінансування процесу повернення кримських татар до Криму. 15 мільйонів карбованців, обіцяних українською стороною для фінансового супроводу процесу повернення представників кримськотатарської спільноти Криму оцінювалися як «образ для кримських татар» [17]. Ця ідея в контексті прагнень російського імперського націоналізму розгорнулася під час зустрічі російських політиків (С. Шахрай, Г. Старовойтова, Г. Бурбуліс), що позиціонувалися як політики-демократи, з представниками кримськотатарського руху Криму. Під час зустрічі чітко окреслилася позиція російських політиків стосовно політичного майбутнього Криму: в разі, якщо кримськотатарський національний рух стане прихильником ідеї повернення Криму до Росії, то можливості Російської Федерації щодо повернення кримських татар на свою батьківщину були б використані повною мірою [18]. Проте, кримські татари відмовилися «гратися кордонами» та етнологічними відносинами в Криму.

Отже, взаємодія українців, росіян та кримських татар в Криму у першій половині 1990-х рр. сформувала та ствердила такий формат відносин, який не передбачав створення «коаліції за», спрямовуючи основні кримські національні спільноти на «дружбу проти». У даному контексті, оцінки представників різних національностей щодо динаміки міжнаціональної взаємодій в Криму, зафіксовані результатами досліджень служби соціології «КБ-САМ», яка проводила опитування громадської думки серед жителів Сімферополя і Сімферопольського району [19], вказують на те, що і у 2000-х рр. відносини

між українською, російською та кримськотатарською спільнотами були достатньо напруженими, тож формували сприятливе поле для зовнішніх втручань у простір української держави.

Таблиця 1

Динаміка оцінок зміни міжнаціональної ситуації в Криму

Чи змінилася, на Ваш погляд, у поточному році міжнаціональна ситуація в Криму?	Роки			
	2000	2003	2005	2007
Не змінилася	38%	29%	26%	18%
Змінилася на краще	16%	12%	15%	7%
Змінилася на гірше	35%	49%	50%	69%
Важко відповісти	11%	10%	9%	6%

Джерело: Киселева Н. В. Социологическое измерение угрозы межетнического конфликта в Крыму // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С. 140.

94 Дані таблиці 1 вказують на те, що частка респондентів, які вважали, що міжетнічні відносини в Криму у період 2000-2007 рр. погіршилися, щороку збільшувалася. З 2000 р. вона зросла на 34 %, що було тривожним симптомом, який свідчить про наростання конфліктогенного потенціалу на території АРК в сфері етнонаціональних відносин. Зауважимо, що результатами дослідження було зафіксовано визнання існування етнонаціональної напруги представниками всіх національностей та етнічних груп: у 2007 р. цей показник становив серед росіян 67 %, українців – 58 %, кримських татар – 56 %, серед інших етнічних та національних груп – 63,3 % [19, с. 140]. Певним стримуючим чинником міжетнічного конфлікту в АРК було те, що для трьох найбільших національних громад найважливішими були проблеми соціально-економічного характеру. Але у кримських татар вона, по-перше, розгорталася крізь проблему земельного питання та позиціонувалася як «невиділення землі кримським татарам» (2003 р. – 24% респондентів з числа кримських татар, 2007 р. – 18% [19, с. 141]; по-друге, попри першість соціально-економічних проблем, на мітингах і акціях протестів лідери Меджлісу актуалізували насамперед політичні вимоги, «пов'язані з висуненням вимог щодо зміни (підвищення) статусу і обсягу владних повноважень» [20, с. 54] та створення кримськотатарської автономії, що суперечить чинній Конституції України.

Процес та процедура виділення землі в АРК стала предметом політичного протистояння, насамперед між кримськими татарами та росіянами. За офіційною інформацією, станом на 1 січня 2002 р. репатріантам було виділено під забудову 45 964 земельні ділянки [21, с. 78]. За даними, якими оперувала Російська община Криму, посилаючись на офіційну статистику, на кінець 2003 р. кримським татарам було виділено 66 тисяч 219 земельних ділянок. Зважаючи на те, що за офіційною статистикою етнічних кримських татар на території півострова на той момент проживало 243 тисяч 435 осіб, а середньостатистична кримськотатарська родина складалася з 4,2 громадян, то рівень забезпеченості земельними ділянками сімей з числа татар Криму, за обрахунками лідерів російської общини, в 2003 р. склав 114, 25% [22]. Дані показники протиставлялися даним, згідно з якими «росіяни, українці і громадяни інших національностей (крім татар Криму) – всього живуть на ПБК 314 891 людина, отримали 19 181 земельну ділянку (6 ділянок на 100 осіб, або 17 ділянок на 100 сімей (нагадаємо – коефіцієнт не татарської родини – 2,8). Причому до числа «щасливчиків» увійшли і громадяни, які не проживають не тільки на ПБК, а й в Криму, тому що за Земельним кодексом України право на землю мають всі громадяни України» [22].

Посилаючись на наведені вище дані, у росіян АРК формувалася думка, що українська влада, «в тому числі компетентні органи, про ці факти прекрасно інформовані, але потурають екстремістам виключно з політичних міркувань – «високі люди» в українській державі вважають, що «меджліс-курултай» грає роль якоїсь «татарської кийки» на «російський Крим» [22], використовуючи стосовно росіян та кримських татар практику подвійних стандартів. Лідери російської громади Криму закликали об'єднуватися для протистояння «меджлісівській орді» у земельному питанні. Подібною за суттю була й реакція російської общини АРК (як політична дія, що суперечить статті 24 Конституції України, яка гарантує рівні права і обов'язки перед законом усіх громадян, відсутність привілеїв за національною або релігійною ознакою, та спрямована проти російської громади АРК) на Указ Президента України № 345/2008 від 14 травня 2008 р., яким рекомендувалося Раді міністрів Криму в місячний термін «розробити та затвердити програму виділення громадянам з числа депортованих за національною ознакою та їхнім нащадкам ... земельних ділянок для їх потреб ...» [23].

За даними прес-служби Рескомзему АРК, станом на 31 травня 2005 р. одному кримчанину в середньому було надано 0,69 га земель, одному кримчанину не кримськотатарської національності – 0,6706 га, одному кримчанину кримськотатарської національності – 0,82204 га [21с. 94]. Таким чином, порівнюючи реальний стан справ з наведеними вище позиціями та оцінками кримських татар, які були не задоволені процесом виділення землі та намагалися надати йому залежності від національної належності, дозволяє стверджувати, що посиляючись на цілком офіційні статистичні дані, представники Російської громади АРК отримали підстави для висловлення невдоволення позицією української держави в земельному питанні в АРК. Якщо гіпотетично вважати, що кримські татари сприймали українську державу як партнера та були зорієнтовані на суб'єктність в рамках української державності, її кордонів та нормативно-правового поля, то заяви лідерів Меджлісу про те, що у сільській місцевості кримські татари наділені землею у 2,5 рази менше, ніж представники інших національностей, що проживають в Криму не повинні були звучати в інформаційному просторі [24].

96

Окреслюючи у 2003 р. перспективи кримськотатарського національного руху на урочистому засіданні, присвяченому 60-річчю М. Джемілева, І. Умеров визначив дві перспективи його розвитку: «1. У разі отримання Кримом статусу кримськотатарської національної автономії – інтеграція структур національного самоврядування до органів влади автономії. 2. У разі погіршення відносин між владою центральною та регіональною з одного боку і національним рухом з іншого – рух отримає «нове» життя і переходить до активної фази боротьби за права кримськотатарського народу» [25. с. 396]. Більш бажаною перспективою І. Умеров вважав відновлення кримськотатарської національної автономії в Криму, оскільки тоді національне самоврядування і відповідно сам рух будуть інтегровані до системи державної влади і місцевого самоврядування на території Криму. Тому варто вже «згадати проект Конституції Кримської Республіки представлений на розгляд органів влади в грудні 1991 року», у якому добре розписаний механізм інтеграції органів національного самоврядування в систему органів влади Криму: «Виглядає він у такий спосіб: на місцевому рівні існують місцеві ради (сільські, селищні, районні, міські, районні в містах), а в місцях компактного проживання кримських татар місцеві меджліси. У місцевих меджлісів і рад роз-

межовані повноваження і розписана система взаємовідносин» [25, с. 396]. Саме таке визначення завдань кримськотатарського національного руху, насамперед, формування органів місцевого самоврядування за національним принципом, сприяло агрегуванню та політизації інтересів російської національної меншини в АРК та більш активному сприйняттю нею ідеологем російського імперського націоналізму, у яких росіяни Криму позиціонувалися як населення, інтереси якого утискаються як на державному рівні, так і в системі російська – кримськотатарська спільноти АРК.

Окреслена ситуація підтверджує, сформульовану Л. Нагорною тезу про те, що основним місцем кримського міфотворення була сфера обстоювання «пріоритетних прав тієї чи іншої етнічної спільноти на домінування у «кримському домі». Ідеологи численних версій російського націоналізму виходять при цьому з прищепленої масовій свідомості ще в радянський час «психології винятковості» і чисельного домінування, українські ідеологи – з тривалої власної присутності на півострові й незаперечності акту 1954 р., кримськотатарські – з вимог відновлення історичної справедливості щодо корінного етносу, який зазнав тотальної депортації» [26, с. 229].

Суть етнополітичних механізмів реалізації стратегії діяльності російського націоналізму в АРК залишалася незмінною упродовж усього періоду аж до анексії Криму та зводилася до втримання максимальної напруги у відносинах між росіянами, кримськими татарами та українцями півострова, загострюючи на рівні кожної етнопольової громади її державницькі інтереси.

Джерела та література:

1. Паин Э.А. Имперский национализм (возникновение, эволюция и политические перспективы в России) / Э. А. Паин // *Общественные науки и современность*. – 2015. – № 2. – С. 54–71.
2. Паин Э.А. Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э. Паин. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2003. – 164 с.
3. *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity, Authoritarianism, 2000–2015* / Ed. Y. Blakkisrud. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. – 424 p.
4. Russians see Ukraine as an illegitimate state. By Mikhail Alexseev and Henry Hale [May 20, 2015] [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/05/20/russians-see-ukraine-as-an-illegitimate-state/>

5. Інформація о различных политических митингах в городе Симферополе // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 2.

6. Отзывы на передачу крымского телевидения // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 3.

7. Устав Русской Общины Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscrimea.ru>

8. Інформація про отношение Меджлиса крымскотатарского народа к провозглашению независимости Украины // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 1.

9. Заявление Меджлиса крымскотатарского народа «Об общественно-политической ситуации в Крыму» // Авдет. – 1991. – № 22. – 4 октября. – С. 1.

98 — 10. Інтерв'ю Голови Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілева: «Зараз ми потрібні українцям, а українці нам» // Голос України. – 1991. – № 26.

11. Саєнко Ю. До єдності розмаїтостей: соціокультурні орієнтації етносів / Ю. Саєнко // Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 73 – 79.

12. Филатов А. С. Крым: этнокультурные ориентиры и политические установки. Крымский ирредентизм и украинский сепаратизм / А. С. Филатов // Таврійські студії. – 2012. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kukiit.ru/docs/ts/no2/19.pdf>

13. Чорновил В. Я – за общество абсолютной национальной гармонии. Интервью Председателя Львовского областного Совета В. Чорновила о межнациональных отношениях // Союз. Еженедельное приложение «Известия». – 1991. – № 41. – октябрь. – С. 5.

14. Заява Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України // Голос України. – 1991. – 31 жовтня. – С. 6.

15. Стенограма обговорення проекту Декларації прав національностей на пленарному засіданні Верховної ради України // Верховна Рада України. Четверта сесія 12 скликання. Стенографічний звіт. Бюлетень № 37. 1 листопада 1991 року. – К: Вид-во Верховної Ради України, 1991. – С. 3 – 10.

16. Декларація прав національностей України. 1 листопада 1991 року № 1771-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

17. Притула В. Кримські татари потребують термінової допомоги / В. Притула // Молодь України. – 1991. – 29 листопада. – С. 2.

18. Чубаров Р. «А найкращий український борщ готують у кримських татар» / Р. Чубаров // Високий замок. – 2011. – 15-21 вересня. – С. 5.

19. Киселева Н. В. Социологическое измерение угрозы межэтнического конфликта в Крыму // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С. 139 – 145.

20. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 203 с.

21. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.

22. Заявление Русской общины Крыма об осуждении преступных призывов экстремистской группировки – т.н. «меджлиса крымскотатарского народа» по захвату земель Южного берега Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruscrimea.ru/zayavlen/10_03_05_rok.php

23. Про додаткові заходи щодо забезпечення додержання права громадян, які проживають на території Автономної Республіки Крим, на землю. Указ Президента України № 345/2008 від 14 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435/2008>

24. Самар В. – Мустафа Джемилев: «Нам нужно было бы высказать слова благодарности, потому что мы сделали все возможное, чтобы нейтрализовать сепаратизм в Крыму» // Зеркало недели. – 2005. – 21 мая.

25. Умеров И. Р. Крымскотатарское национальное движение: современное состояние и перспективы // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Симферополь: Сонат, 2012. – Вып. 16. – С. 389 – 397.

26. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.